

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

265 04 ΡΙΟ

ΠΑΤΡΑ

<http://www.eriandc.cdem.edu.upatras.gr>

**ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

ΣΗΦΗΣ ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ
Τηλ. 2610-969717
Τηλ. & fax: 2610-997685
Κιν.τηλ. 6944227568
e-mail: bouzakis@upatras.gr

ΒΕΒΑΙΩΣΗ

Ο υπογράφων Σήφης Μπουζάκης Καθηγητής Ιστορίας Εκπαίδευσης και
Συγκριτικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Πατρών

Β ε β α ι ώ ν ω

ότι ο κ. Μάριος Κουκουνάρας-Λιάγκης συμμετείχε με ανακοίνωση που
είχε τίτλο «Μάθημα των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και Νέο Πρόγραμμα Σπουδών: Μία
θρησκευτοπαιδαγωγική έριδα σε μία ανθρησκευτική κοινωνία» στο 7^ο
Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης που πραγματοποιήθηκε στο
Πανεπιστήμιο Πατρών από το Εργαστήριό μου στις 27-29 Ιουνίου 2014.
Η παραπάνω ανακοίνωση περιλαμβάνεται στα πρακτικά του Συνεδρίου
τα οποία εντός του τρέχοντος έτους θα αναρτηθούν σε ηλεκτρονική
μορφή στην ιστοσελίδα μας.

Πάτρα, 8 Δεκεμβρίου 2014

Ο Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής

Καθηγητής Σήφης Μπουζάκης

Μάθημα των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και νέο Πρόγραμμα Σπουδών: Μία θρησκευοπαιδαγωγική έρευνα σε μία αντιθρησκευτική κοινωνία

Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης

Λέκτορας

Τμήμα Θεολογίας

ΕΚΠΑ

makoulia@theol.uoa.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συζήτηση στην Ελλάδα για τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών του Μαθήματος των Θρησκευτικών διαρκεί πολλές δεκαετίες. Οι απόψεις και οι θέσεις που έχουν εκφραστεί αποτελούν συνάρτηση φιλοσοφικών, πολιτικών και παιδαγωγικών κριτηρίων, τα οποία δεν είναι εύκολο κάθε φορά να ερμηνευθούν. Ιδιαίτερα μετά τα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ και τα Πιλοτικά ΠΣ η συζήτηση έχει λάβει έκταση και λαμβάνει χώρα όχι μόνο ανάμεσα στους θεολόγους της Πανεπιστημιακής κοινότητας και αυτούς της Εκπαίδευσης, αλλά έχει σαφείς εκκλησιαστικές, πολιτικές και νομικές προεκτάσεις με ανάλογες επιπτώσεις. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η μελέτη του τοπίου αυτού κατά την τελευταία περίοδο ανακοίνωσης και εφαρμογής του Πιλοτικού Προγράμματος Σπουδών και χαρτογράφηση των πρωταγωνιστών της συζήτησης και των απόψεων τους τόσο στην εκπαιδευτική κοινότητα όσο και στον δημόσιο χώρο, με σκοπό την ανάδειξη του θέματος και των αιτιών του.

For decades now a discussion on the Curriculum of Religious Education in Greece has been extant. It is difficult to interpret the different views and perspectives of the issue as it is strongly related to philosophical, political and pedagogical criteria. In particular, after the Curricula of 2003 and 2011 the discussion descended into conflict with distinctive ecclesiastical, political and legal implications. In this paper a study of the situation and of the two viewpoints is attempted while the research is focused on the criticism of the new Curriculum of Religious Education (2011) and the causes of the deep theological conflict which is strongly related to a rationale for Religious Education being in the service of religion or, alternatively, in the service of education.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα από τα υποχρεωτικά μαθήματα της ελληνικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης, Δημοτικού και Γυμνασίου, είναι, από τη σύσταση του ελληνικού κράτους, το «Μάθημα των Θρησκευτικών» (πλέον ΜτΘ). Η «θρησκευτική αγωγή» έγινε «σχολικό μάθημα» και Θρησκευτική Εκπαίδευση (πλέον ΘΕ) με την επιρροή της Δυτικής σκέψης, μετά τη δεκαετία του 1830 (Κογκούλης, 1993[1985]). Αδιαμφισβήτητα, κατακρίθηκε με την επιρροή του Διαφωτισμού, αλλά επιβίωσε και χρησιμοποιήθηκε στη νεωτερικότητα στη γέννηση των εθνικών κρατών και φαίνεται να προσαρμόζεται στην τομή της νεωτερικής και μετανεωτερικής σκέψης (Ματσούκας, 1984; Ματάλας, 2002; Cush, 2007).

Το ΜτΘ, μέχρι σήμερα, καταμετράται ως κανονικό υποχρεωτικό μάθημα του σχολείου με ποικίλες απώλειες σε διαρκείς συγκρούσεις και όχι πάντα με τους ίδιους ανταγωνιστές (Κογκούλης, 1993[1985]; Κογκούλης, 1993; Περσιάνης, 2002). Βασικότερος αυτών η παραμελημένη θέση του στο άκρως θετικιστικό και εξεταστικοκεντρικό ελληνικό σχολείο και στη χρησιμοθηρική σημερινή κοινή γνώμη και κοινωνία, η οποία διαμορφώνει πολλά περιθώρια και επίπεδα κριτικής, χωρίς να υπάρχει το απαραίτητο υπόβαθρο και ουσιαστικά επιχειρήματα (Συνήγορος του Πολίτη, 2008; Ρεπούση, 2013; Ζαμπέτα, 2003; Zambeta, 2008).

2. ΤΟ «ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Είναι σαφές ότι η ιστορία του ΜτΘ και των Αναλυτικών Προγραμμάτων του εντάσσεται στην ιστορία της σύγχρονης σκέψης και δέχεται πολυποικίλες επιρροές, αφού αποτελεί ένα ζήτημα πολυπαραγοντικό (Gearon, 2008; Coulby, 2008; Horell, 2004; Φωτεινός, 2013; Καράσης, 2010). Νομικά η ΘΕ κατοχυρώνεται, μέχρι σήμερα, από όλα τα ελληνικά Συντάγματα και οι Νόμοι και τα Διατάγματα, που εκδίδονται, στοιχούν στις σχετικές διατάξεις αυτών. Σε αυτές προβλέπεται η καλλιέργεια θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 16, παρ.2), και για αυτό η Πολιτεία διατηρεί υποχρεωτικό το ΜτΘ στα Προγράμματα Σπουδών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, με δυνατότητα απαλλαγής (Εγκύκλιος, α.π. 133099/Γ2/19/9/2013) και χωρίς να προσφέρει εναλλακτική ΘΕ στους απαλλαγέντες (εκτός από την περίπτωση των μουσουλμάνων μειονοτικών, μόνο στα σχολεία της Θράκης με την Τροποποίηση Νόμου 3536/2007, άρθρα 36-40 (Koukounaras Liagkis, 2013α)), πράγμα που δεν συμφωνεί με την ευρωπαϊκή νομολογία, η οποία επιβάλλει την υποχρεωτικότητα της ΘΕ για όλους τους μαθητές (CM/Rec (2008)12/28-7-09, OSCE, Toledo Guiding Principles, 2007). Ο Νόμος για την εκπαίδευση στην αναφορά του στους σκοπούς της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης περιλαμβάνει ως σκοπό «...να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης...» (Νόμος 1566/1985, άρθρο 1, παρ. 1 (α)). Από το 1985, πλέον, τα δύο τελευταία Αναλυτικά Προγράμματα, που αφορούν την υποχρεωτική εκπαίδευση (2003, 2011), προσπέρασαν αυτήν την αναφορά στην «πίστη» και διαμόρφωσαν ένα πιο γνωσιακό ΜτΘ, με ορθόδοξο χριστιανικό περιεχόμενο και με ανοίγματα στις άλλες θρησκείες. Συνταγματικά το άνοιγμα δικαιολογείται, αν η «θρησκευτική συνείδηση» θεωρηθεί, όπως ο Αρ. Μάνεσης την ορίζει, δηλαδή «το ενδιαθέτο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με τη φυσική ή τη μεταφυσική θεώρηση του κόσμου, σε αναφορά ιδίως με το «θείο»... (Αυτό) μπορεί να είναι, είτε θετικό, «καταφατικό», -μορφοποιημένο ή μη σε ορισμένο θρήσκευμα- είτε αρνητικό, «αποφατικό» (Μάνεσης, 1981, σσ. 250-251). Υπάρχουν, βέβαια, και διαφορετικές ερμηνείες, που θεωρούν εξορισμού αντισυνταγματική κάθε μη αναφορά στην ανάπτυξη της «πίστης» με κατηχητικού χαρακτήρα μάθημα (Κρίππας, 2014; Μαρίνος, 2006) ή κάθε παρέμβαση στο ορθόδοξο περιεχόμενο της ΘΕ (Καράσης, 2010) και στην καλλιέργεια της ορθόδοξης θρησκευτικής συνείδησης (Νικολόπουλος, 2006, σ. 30 κ.ε.).

3. ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

Το πιλοτικό Πρόγραμμα Σπουδών (πλέον ΠΣ) του ΜτΘ για το Δημοτικό και Γυμνάσιο, που προέκυψε στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης του Νέου Σχολείου, εντάσσεται στη γενικότερη αλλαγή που επιχειρείται στο ελληνικό σχολείο, από το 2011 και ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί, και έχει κατά βάση παιδαγωγικά κριτήρια, αφού υιοθετεί την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της γνώσης και μαθησιακής διαδικασίας. Υπηρετεί, όπως και όλα τα υπόλοιπα μαθήματα, διατηρώντας το ωρολόγιο πρόγραμμά του (2ωρο από τη Γ' Δημοτικού ως τη Γ' Γυμνασίου) όσα στοχεύει το Νέο Σχολείο για τον μαθητή (πνευματική καλλιέργεια και γνωστική επάρκεια, αναλυτική και κριτική ικανότητα και γλωσσομάθεια, μαθησιακή ενεργητικότητα και πολιτειότητα) (Υ.Π.ΔΒ.Θ, 2011).

Το ΠΣ των Θρησκευτικών σκοπεύει μέσω της κονστρουκτιβιστικής παιδαγωγικής να επιτύχει τον θρησκευτικό γραμματισμό των νέων με βάση τη θρησκεία τους, τη θρησκεία του τόπου (Ορθοδοξία) και τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου γενικότερα, ώστε να αποκτήσουν τις κατάλληλες γνώσεις και να καλλιεργηθούν ηθικά και κοινωνικά, για να οικοδομήσουν την προσωπική ταυτότητά τους και να είναι επαρκείς στη γνωριμία και τον διάλογο με τον άλλον (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σσ. 18-19). Επιχειρεί να συνδυάσει,

κατ' ομολογία της ομάδας των εμπειρογνώμων-συντακτών του (Υ.Π.ΔΒ.Μ.Θ & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σσ. 103-104) την εμπειρία του A. Wright, όσον αφορά τον θρησκευτικό γραμματισμό (Wright, 2007), του R. Jackson, όσον αφορά την κριτική κατανόηση του άλλου (Jackson, 1997) και του M. Grimmitt, όσον αφορά την κοσντροκτιβιστική προσέγγιση της ΘΕ (Grimmitt, 2000).

Αν και δεν ξεκινούν οι τρεις τους πλέον, από την ίδια φιλοσοφία της παιδείας και ανάλογα βρίσκονται οι ρίζες τους στον ρεαλισμό ή τον πραγματισμό (Ματσαγγούρας, 2009, σσ. 102-103), στον κοσντροκτιβισμό ή τη φαινομενολογία (Erricker, 2010, σ. 46 κ.ε.), επιχειρείται βασικά, από τη μια, η υιοθέτηση επιστημονικών όρων που έχουν οι ίδιοι εισάγει και κάποιων θεωρητικών προσεγγίσεων τους και, από την άλλη, η προσαρμογή τους στο περιβάλλον του Νέου Σχολείου. Σε μία δεύτερη ανάγνωση επιχειρείται η απομάκρυνση από το γερμανικό μοντέλο προσέγγισης της θρησκευτικής γνώσης και θεωρίας της ΘΕ, η οποία επικρατεί από την έναρξη της εκπαίδευσης στο ελληνικό κράτος, χωρίς να σημαίνει ότι γίνεται ριζική ανατροπή, όπως θα γινόταν, αν όντως υιοθετούνταν στη θεωρία και πράξη οι παραπάνω Αγγλοσαξονικές θεωρίες και όχι οπωσδήποτε σε συνδυασμό μεταξύ τους.

Στη σύνταξη του ΠΣ ακολουθήθηκε το μοντέλο του Προγράμματος Διαδικασίας (Stenhouse, 2003[1975]), το οποίο τοποθετεί τον μαθητή και το βίωμα στο κέντρο της μάθησης, λειτουργεί με την εμπειρία, τη δράση και τη σχέση της μαθησιακής διαδικασίας με την καθημερινή ζωή. Προωθεί, θεωρητικά, στη φιλοσοφία του, την κοσντροκτιβιστική προσέγγιση της γνώσης και μάθησης και αφήνει ανοιχτά ενδεχόμενα σε μαθησιακά αποτελέσματα, αν και στην πλειονότητα τους είναι γνωσιακά (θεωρούνται εύκολα κλειστοί στόχοι και όχι προσδοκώμενα αποτελέσματα και επάρκειες) και κυρίως αφήνει ανοιχτή την επιλογή στο περιεχόμενο και τη διαδικασία του μαθήματος. Αυτό σημαίνει ότι οι στόχοι, τα θέματα και οι προτεινόμενες δραστηριότητες, που περιλαμβάνονται στο ΠΣ (Curriculum), προσαρμόζονται στα ηλικιακά, θρησκευτικά, πολιτισμικά, τοπικά κ.ά. κριτήρια της μαθητικής ομάδας. Ο εκπαιδευτικός σεβόμενος το γενικό παιδαγωγικό πλαίσιο (κοσντροκτιβισμός) δημιουργεί το δικό του ΠΣ (Syllabus) με βάση τους γενικούς στόχους της τάξης, το ανθρώπινο δυναμικό της ομάδας, την υλικοτεχνική υποδομή και τις δυνατότητες του (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2013). Παράλληλα, με το ΠΣ εκπονήθηκε ένα σημαντικό έργο στον Οδηγό Εκπαιδευτικού, στον οποίο περιλαμβάνονται όλα τα επιστημονικά στοιχεία που θα διευκολύνουν την κατανόηση του ΠΣ και των προϋποθέσεων του και πολλές τεχνικές και πρακτικές για τη διευκόλυνση του σχεδιασμού και της πραγματοποίησης του μαθήματος (Υ.Π.ΔΒ.Μ.Θ & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011).

Από το 2011, το νέο ΠΣ προκάλεσε πλήθος κριτικών και δίχασε τη θεολογική, εκπαιδευτική και επιστημονική κοινότητα, αλλά εφαρμόστηκε, παράλληλα, πιλοτικά και αξιολογήθηκε στην πράξη (Βαλλιανάτος, 2012), με αποτέλεσμα να προκύψει πρόσφατα η αναθεωρημένη έκδοσή του (Υ.ΠΑΙ.Θ & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014), η οποία επιλογικά στο παρόν άρθρο λαμβάνεται υπόψη, για να διαπιστωθεί στην πράξη αν στην αναθεώρηση οι κριτικές και η θρησκευοπαιδαγωγική έριδα, που δημιουργήθηκε, διαδραμάτισε κάποιο ρόλο.

4. ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

4.1 ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Πριν από όλα, είναι μεθοδολογικά βασικό να περιγραφούν οι διαφορετικές κατηγορίες σκέψης σε σχέση με τα ΠΣ της ΘΕ από τις οποίες φαίνεται να πηγάζουν οι κριτικές, που ασκήθηκαν, και να αντλούν θεωρητικά τα επιχειρήματά τους. Οι παιδαγωγικές προσεγγίσεις της ΘΕ στηρίζονται σε ορισμένες αξίες και ιδέες για τη φύση του ατόμου και της γνώσης, τον ρόλο του εκπαιδευτικού, τους στόχους και το περιεχόμενο του ΠΣ, σε μια φιλοσοφία, γενικότερα, που αποκαλύπτει ένα συγκροτημένο σύστημα θέσεων και απόψεων

που είναι καθοριστικό στον προσανατολισμό, τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση του παραγόμενου ΠΣ (Ματσαγγούρας, 2009, σ. 97κ.ε.). Ειδικά, οι παιδαγωγικές προσεγγίσεις της ΘΕ είναι χρήσιμο και λειτουργικό να διακριθούν, σύμφωνα με τον C. Erricker (Erricker, 2010, σσ. 44-45), ανάλογα με τη φιλοσοφική βάση και τον επιστημολογικό και παιδαγωγικό προβληματισμό τους σε:

α) **Προ-νεωτερικές:** Στηρίζονται στη βασική αρχή ότι στην κοινωνία η θρησκεία και οι αποκεκαλυμμένες πηγές της διαμορφώνουν τα κριτήρια της ηθικής και κοινωνικής κριτικής. Ακόμη, το πρόσωπο οικοδομεί τη ταυτότητά του στο πλαίσιο της θρησκευτικής κοινότητας, η οποία συντηρεί την ανάλογη θρησκευτική και κοινωνική δικτύωση, που δίνει νόημα στην παραπάνω κριτική. Παιδαγωγικά, το διδακτικό παράδειγμα αυτών των προσεγγίσεων ακολουθεί τον διδακτισμό και την κατήχηση με στόχους επίτευξης ενός πρωταρχικού επιπέδου δεξιοτήτων και κριτικής σκέψης, αφού λειτουργεί αυστηρά η ιεραρχία και η αυθεντία του δασκάλου και της συγκεκριμένης γνώσης στην τάξη.

β) **Νεωτερικές/Παραδοσιακές:** Στηρίζονται στην ιδέα μιας πιο ετερο- και πολύ-διαμορφούμενης ηθικής. Στη διαδικασία αυτή της διαμόρφωσης οι θρησκείες αποτελούν μέσο και βάση της κριτικής και της αναζήτησης συναινετικών τάσεων. Βασικό κριτήριο της επιστημολογίας των προσεγγίσεων είναι η σκέψη του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ιδιαίτερα η εθνική ιδεολογία, που συμπεριλαμβάνει τη θρησκεία και προσδιορίζει πλέον την ταυτότητα. Παιδαγωγικά, η διδασκαλία γίνεται δημοκρατική, με στόχο τη συνύπαρξη και με έμφαση στις δεξιότητες και τις αντιλήψεις των μαθητών. Η αυθεντία δεν υφίσταται, ενώ οι στόχοι της διδασκαλίας, αν και προκαθορίζονται, δεν έχουν προβλέψιμα αποτελέσματα. Σημαντικό είναι ότι η μια και αντικειμενική γνώση φαίνεται ότι αμφισβητείται.

γ) **Μετα-νεωτερικές:** Στηρίζονται στην άποψη ότι η διαμόρφωση της ταυτότητας είναι μία ακαθόριστη και ανοιχτή σε αλλαγές διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι το αξιακό σύστημα είναι πρωταρχικά υποκειμενικό και αμφισβητήσιμο, γιατί δεν υπάρχει μία κοινώς αποδεκτή, και μόνη οικουμενική, υπερβατική αρχή που να καθορίζει τις αξίες, την ταυτότητα και τη γνώση. Παιδαγωγικά, έμφαση δίνεται στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και αντιλήψεων που απαιτούνται για τη διαπραγμάτευση των παγιωμένων θέσεων, και των επιστημονικών, και την ανάπτυξη προσωπικής άποψης για αυτές. Η υποκειμενικότητα σε αυτή την περίπτωση εκτιμάται. Αυτό σημαίνει ότι ο σύνδεσμος με ιδέες, κείμενα και κανόνες είναι υπό διαπραγμάτευση από τα ίδια τα πρόσωπα ή τις ομάδες, αφού υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες και εννοιολογήσεις.

Με βάση την παραπάνω διάκριση μπορεί κάποιος να διαπιστώσει ποια προσέγγιση υιοθετεί και προτείνει ένα Πρόγραμμα ΘΕ και, παράλληλα, να διαβάσει κριτικά κάθε κριτική που ασκείται σε αυτό και να την κατατάσσει ανάλογα, ενώ αντιλαμβάνεται το πλαίσιο παραγωγής της και την επιστημολογική συνάφειά της. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω μελετήθηκε και αναλύθηκε το περιεχόμενο των κριτικών (Denzin & Lincoln, 2000) σε βάθος και συγκριτικά (Holsti, 1969) και διακρίθηκαν ανάλογα με τα θέματα, που βασικά επισημαίνουν και κριτικάρουν, αν, δηλαδή, προτάσσουν το περιεχόμενο, τους στόχους ή τη διαδικασία-μέθοδο. Γίνεται, έτσι, μια απόπειρα να ανακαλυφθεί η φιλοσοφική, επιστημονική και επικοινωνιακή συνάφεια που τις παράγει (Scholes, 2005; Μπαχτίν, 2014; Κόλλιας, 2014) και αν σε αυτήν η ΘΕ θεωρείται στην υπηρεσία της εκπαίδευσης περισσότερο από ό, τι στην υπηρεσία της θρησκείας (Grimmitt, 1987, σσ. 258-259).

Έτσι, ερμηνεύθηκαν και αξιολογήθηκαν όλες οι κριτικές και στο παρόν μελετώνται εκείνες που έχουν επιστημονική βάση ενώ αποκλείονται όσες έχουν διατυπωθεί, γενικά και, πολλές φορές, άκριτα στη δημόσια σφαίρα, από πρόσωπα και φορείς, παρόλο που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των εριστικών συνθηκών μεταξύ των πλευρών.

4.2 ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Έγινε σαφές ότι ένα προ-νεωτερικό ΠΣ στηρίζεται στο- και σχεδιάζεται με- βάση, κυρίως, το περιεχόμενο (τι θα μάθει το παιδί), το νεωτερικό αντίστοιχα στα αποτελέσματα (γιατί θα μάθει κάτι το παιδί) και το μετα-νεωτερικό, τέλος, στη διαδικασία (πώς θα μάθει το παιδί). Σημασία έχει ότι κατά βάση το νέο ΠΣ, το οποίο δέχεται κριτικές, σχεδιάστηκε με βάση τις διεργασίες που συντελούνται ώστε να επιτυγχάνεται η μάθηση. Έχει, δηλαδή, μετα-νεωτερική βάση και αποτελεί μία καινοτόμα πρόταση. Παρόλους τους προβληματισμούς, που γεννούν η Παιδαγωγική καινοτομία του (κονστρουκτιβισμός) και η ανακόλουθη με αυτήν επιλογή: α) του προτεινόμενου θρησκευτικού περιεχομένου (κατά βάση Ορθόδοξο Χριστιανικό) και β) των «κλειστών», κυρίως, μαθησιακών προσδοκώμενων αποτελεσμάτων, που περιλαμβάνει, τελικά ως πρόγραμμα διαδικασίας φαίνεται να λαμβάνει υπόψη ότι η ΘΕ λειτουργεί και αυτή, όπως και άλλα γνωστικά αντικείμενα ώστε να δημιουργούνται οι κατάλληλες ευκαιρίες μάθησης γνώσης και μετα-γνώσης στο πλαίσιο της γενικότερης σχολικής εκπαίδευσης (Kalantzis & Cope, 2013, σ. 71; Elliott, 1998).

Μετά τη δημοσίευση του ΠΣ, το 2011, και την έναρξη της πιλοτικής εφαρμογής του δημοσιοποιήθηκαν κριτικές που θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν σε αυτές που προέρχονται από το Πανεπιστημιακό περιβάλλον (Τμήματα και καθηγητές), άλλες που προέρχονται από επιστημονικές ενώσεις και ερευνητές και, τέλος, σε εκείνες που προέρχονται από θεσμούς και φορείς (Εκκλησία).

Στην εκπνοή του πρώτου και του δεύτερου χρόνου πιλοτικής εφαρμογής κυκλοφόρησαν αντίστοιχα δύο συλλογικά έργα, που εκπροσωπούν τις δύο πλευρές κριτικών και περιλαμβάνουν το σύνολο των δημοσιοποιημένων κειμένων, που αφορούν το ΠΣ. Από τη μια, η συλλογή όλων των επικριτικών δημοσιευμένων κειμένων ανεξαρτήτως μεγέθους και περιεχομένου (315), που έγινε από το παράρτημα της Πανελλήνιας Ένωσης Θεολόγων (Π.Ε.Θ.) Μυτιλήνης, τον Ιούλιο του 2012 και δεν κυκλοφόρησε στην αγορά και, από την άλλη, ο τόμος «Τα Θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου», που περιέχει ανάμεσα σε άλλα περισσότερα από 30 κριτικά κείμενα για το νέο ΠΣ (Γιαγκάζογλου, Νευροκοπλής, & Στριλιγκάς, 2013).

Πανεπιστημιακό περιβάλλον

Από το Πανεπιστημιακό περιβάλλον θετικά για το ΠΣ έχουν εκφραστεί: α) το Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ., με απόφασή του, στην οποία τονίζει ότι «η υπάρχουσα πρόταση νέου Αναλυτικού Προγράμματος κινείται στη σωστή κατεύθυνση. Ενδεχόμενες αστοχίες μπορούν να διορθωθούν, με καλόπιστο και δημιουργικό διάλογο.» (Α.Π.Θ., 2013), β) ο Καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας του ΕΚΠΑ, Κ. Δεληκωσταντής (Δεληκωσταντής Κ., 2013), γ) ο Επικ. Καθηγητής του Τμ. ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Π. Καραμούζης (Καραμούζης, 2011) και δ) ο Λέκτορας του Τμ. Θεολογίας του ΕΚΠΑ, Μ. Κουκουνάρας Λιάγκης (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2013). Ακόμη, ε) η Επικ. Καθηγήτρια του Τμ. Θεολογίας του Α.Π.Θ., Β. Μητροπούλου και η Λέκτορας του ίδιου Τμήματος, Μ. Ράντζου, έχουν δημοσιεύσει ειδικά για το θέμα της ετερότητας μελέτη που εξάγει τη σχετική συμβολή του ΠΣ (Mitropoulou, Rantzou, & Anagnostopoulou, 2013). Να σημειωθεί ότι τα γνωστικά αντικείμενα ή το ερευνητικό έργο των παραπάνω σχετίζονται άμεσα με την Παιδαγωγική και Διδακτική των Θρησκευτικών. Τέλος, στ) και ο Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, Γ. Σωτηρέλης, ο οποίος έχει ασχοληθεί ειδικά ως Συνταγματολόγος με τη ΘΕ, έχει εκφράσει τη θετική κριτική του για τις «ενθαρρυντικές εξελίξεις στη Θρησκευτική Εκπαίδευση» (Σωτηρέλης, 2013).

Από τις παραπάνω κριτικές οι β) και δ) προτάσσουν στα κριτήρια τους τις παιδαγωγικές και φιλοσοφικές αρχές που σχετίζονται με τη διαδικασία της μάθησης, από την οποία εξαρτούν άμεσα το περιεχόμενο και τους στόχους του μαθήματος (μετανεωτερικές). Ασχολούνται με την παιδαγωγική καινοτομία του ΠΣ, την οποία κρίνουν θετικά μεν, αλλά με επιφυλάξεις. Οι κριτικές α), γ) και ε) επικεντρώνονται στους στόχους του ΠΣ (νεωτερικές), ενώ η στ) φαίνεται να επικεντρώνεται και αυτή στους στόχους, αλλά η περιορισμένη έκτασή της, δεν αφήνει πολλά περιθώρια κατάταξης. Αυτές εστιάζουν στο γνωστικό χαρακτήρα του

ΠΣ και στον σκοπούμενο γενικότερο θρησκευτικό γραμματισμό και κοινωνιο-πολιτισμικό εγκλιματισμό, στα οποία στηρίζουν την κριτική τους. Όλες οι σχετικά θετικές κριτικές αναφέρονται, σαφώς, και στο περιεχόμενο, το οποίο συναρτούν άμεσα από τη διαδικασία ή τους στόχους αντίστοιχα.

Οι δημοσιευμένες κατά βάση αρνητικές κριτικές που προέρχονται από Πανεπιστημιακό περιβάλλον και περιλαμβάνουν εμπειριστατωμένη κριτική επιχειρηματολογία ανήκουν α) στον Καθηγητή του Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Η. Ρεράκη (Ρεράκης Η. , 2012), β) στον Καθηγητή του Τμ. Θεολογίας, Ι. Κογκούλη (Κογκούλης, 2013), γ) στον Λέκτορα του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Σ. Πορτελάνο (Πορτελάνος, 2012), δ) στον Αν.Καθηγητή του Τμ. Θεολογίας του Α.Π.Θ., Ι. Κουρεμπελέ (Κουρεμπελές, 2014), ε) στον Λέκτορα του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ι. Φύκαρη (Φύκαρης, 2014), στ) στη Λέκτορα του Τμ. Θεολογίας του Α.Π.Θ. Μ. Ράντζου (Ράντζου, 2014) και ζ) στον Λέκτορα του Τμ. Θεολογίας, Α. Στογιαννίδη, ο οποίος ασχολείται ειδικά με την αξιολόγηση των στόχων των τάξεων σε σχέση με τους στόχους των επιμέρους ενοτήτων του ΠΣ (Stogiannidis & Koutsourias, 2013).

Στην κριτική α) ο Η. Ρεράκης έχει προχωρήσει σε βαθιά κριτική του περιεχομένου και των στόχων του ΠΣ με, ίσως, μεγαλύτερη έμφαση στους δεύτερους, που φαίνονται στην κριτική του να συνεξαρτώνται από το περιεχόμενο, στο οποίο δίνει ιδιαίτερη αναλυτική σημασία, με αποτέλεσμα να βρίσκεται στο μεταίχμιο του χαρακτηρισμού μεταξύ παραδοσιακής και νεωτερικής κριτικής. Το σύνολο των υπόλοιπων κριτικών β), γ), δ), ε), στ) και ζ) είναι φανερά προϊόντα νεωτερικής σκέψης και στηρίζονται στην κριτική του σκοπού και των στόχων του ΠΣ. Η Μ. Ράντζου έχει δημοσιεύσει και θετική και αρνητική κριτική για το νέο ΠΣ.

Επιστημονικές ενώσεις και ερευνητές

Οι δύο Θεολογικές επιστημονικές ενώσεις αποτελούν τους δύο πόλους κριτικής του ΠΣ. Η Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων (Π.Ε.Θ.), από τις 3-7-2012, ανακοίνωσε το πόρισμά της (Π.Ε.Θ., 2012) και ακολούθησαν ανακοινώσεις και επιστολές προς τον αρμόδιο φορέα (Υπουργείο κ.ά.) και άλλους (Εκκλησία της Ελλάδος, Μητροπολίτες κ.ά.). Διοργανώθηκε, επίσης, σχετική ημερίδα της οποίας τα πορίσματα αναφέρονται γενικώς αρνητικά στο νέο ΠΣ (<http://www.orp.gr/?p=5926>). Στο ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού της Ένωσης, «Κοινωνία» (τ.12, Απριλίου-Ιουνίου 2012) και στην ιστοσελίδα της Ένωσης, (<http://www.petheol.gr/arthra/to-mathema-ton-threskeutikon>), υπάρχει πλήθος κειμένων που ασκούν αρνητική κριτική από ερευνητές μέλη της Ένωσης (α) Δ. Βογιατζής, β) Ε. Πονηρός, γ) Ε. Βασσάλου,). Αρνητική, ακόμη, κριτική έχουν δημοσιεύσει οι θεολόγοι ερευνητές δ) Ε. Διαμαντή-Τσαγκαρή (Τσαγκαρή-Διαμάντη, 2012), ε) Ι. Αγγελόπουλος (Αγγελόπουλος, 2014), στ) Δ. Αβδελάς (Αβδελάς, 2014) και ζ) Τ. Σιούλης (Σιούλης, 2014). Οι κριτικές της Π.Ε.Θ. και των ερευνητών, παρόλο που αναφέρονται σε θέματα στόχων και, δευτερευόντως, διαδικασίας, εστιάζουν κατά κύριο λόγο στο περιεχόμενο του μαθήματος και όπως αυτό παρουσιάζεται στο νέο ΠΣ στη στήλη «Βασικά Θέματα». Ιδιαίτερα, όμως, ασκείται κριτική στο συνοδευτικό θεωρητικό υλικό του ΠΣ και του Οδηγού του Εκπαιδευτικού, που όντως δίνει τροφή για αρνητικά σχόλια, αν και στο ΠΣ η θεωρία δεν συμβαδίζει απαραίτητα με την πράξη, όπως έχει σημειωθεί (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2013).

Συμπερασματικά, οι αρνητικές κριτικές επικεντρώνονται στο περιεχόμενο του ΠΣ, ενώ γίνονται σαφείς αναφορές περισσότερο στους στόχους και στη συνέχεια στη διαδικασία, αλλά σε συσχετικό επίπεδο (παραδοσιακές). Η εισήγηση του Τ. Σιούλη στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε επιχειρήματα εκπαιδευτικής πολιτικής και θα μπορούσε να ενταχθεί στις νεωτερικές κριτικές.

Στον αντίποδα, ο Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ, για την αναβάθμιση της ΘΕ δημοσίευσε, τον Φεβρουάριο του 2013, την τοποθέτησή του, η οποία είναι θετική, έχει σαφώς παιδαγωγικά κριτήρια και αναφέρεται τόσο στον σκοπό και στους στόχους της ΘΕ όσο και στη μαθησιακή διαδικασία (ΚΑΙΡΟΣ, 2013). Η ισομέρεια στις αναφορές δεν αφήνει περιθώρια ένταξης της κριτικής αποκλειστικά στις νεωτερικές ή μετανεωτερικές

κριτικές. Θετικές κριτικές, ακόμη, δημοσίευσαν ανεξάρτητοι ερευνητές- κάποιοι μέλη το ΚΑΙΡΟΥ-, όπως α) ο Χ.Γ. Παπασωτηρόπουλος (Παπασωτηρόπουλος, 2013), β) ο Κ. Ζορμπάς (Ζορμπάς, 2013), γ) η Ε. Φιλοσόφου (Φιλοσόφου, 2013) και δ) ο Γ. Καπετανάκης (Καπετανάκης, 2013). Αυτοί περισσότερο ασχολούνται με τον σκοπό της ΘΕ (κυρίως η β), αλλά και με αναφορές η α) και η δ)), με την παιδαγωγική διαδικασία (κυρίως η δ)) και με το περιεχόμενο, η γ). Οι τρεις, α), β) και δ) θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν νεωτερικές με βάση το κυρίως περιεχόμενό τους και η γ) παραδοσιακή και για αυτό εκφράζει έντονες επιφυλάξεις (κριτικάρει τις ενότητες μαθημάτων της Α΄ Γυμνασίου), παρόλο που είναι τελικά θετική.

Εκκλησία

Στη Διαρκή Ιερά Σύνοδο (Δ.Ι.Σ.) της Εκκλησίας της Ελλάδος μέχρι σήμερα έχουν διατυπωθεί δύο κριτικές εισηγήσεις για το νέο ΠΣ: α) του Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως Ανθίμου (Ανθίμος, Μητρ. Αλεξανδρουπόλεως, 2013) και β) του Μητροπολίτη Μεσσηνίας και Καθηγητή του Τμ. Θεολογίας του ΕΚΠΑ, Χρυσόστομου (Χρυσόστομος, Μητρ. Μεσσηνίας, 2013). Η Δ.Ι.Σ δεν λαμβάνει θέση θεσμικά και δεν έχει λόγο στα Αναλυτικά Προγράμματα της Εκπαίδευσης (παραμόνο για τη δογματική ακρίβεια τους-Νόμος 590/1977, αρ. 9 παρ. ε'), αλλά οι περισσότερες από τις παραπάνω αρνητικές κριτικές απεστάλησαν και σε αυτήν και σε Μητροπολίτες, οι οποίοι ζήτησαν και τη διερεύνησή τους. Τελικά, η Δ.Ι.Σ. με Δελτίου Τύπου, την 5^η του Νοεμβρίου, 2012 υιοθέτησε την άποψη του Μητροπολίτη Μεσσηνίας.

Οι δύο κριτικές αναπτύσσουν επιχειρηματολογία για τον σκοπό και τους στόχους του μαθήματος με έμφαση δευτερευόντως η α) στη διαδικασία και η β) στο περιεχόμενο. Και οι δύο κατατάσσονται κατά βάση στις νεωτερικές κριτικές, με την α) να βρίσκεται στο μεταίχμιο με τις μετανεωτερικές.

4.3 Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΛΕΥΡΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 2003

Συνοπτικά, οι αρνητικές κριτικές που διατυπώθηκαν αφορούν στην πλειονότητά τους τον σκοπό και τους στόχους της ΘΕ και κατ'έπекταση το περιεχόμενό του νέου ΠΣ. Τα βασικά αρνητικά επιχειρήματα, που διατυπώθηκαν, είναι: α) παρουσιάζονται περισσότερες θρησκείες και μετατρέπεται το μάθημα σε θρησκευολογικό, β) εισάγει την πολυπολιτισμικότητα και αντιμετωπίζει τις θρησκείες συγκρητιστικά, γ) δεν καλλιεργεί την πίστη στο Σύμβολο της Πίστεως, δ) απουσιάζει η θεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ε) απουσιάζει ο Χριστός ως Θεάνθρωπος, Σωτήρας και Λυτρωτής, στ) απουσιάζει η συμμετοχή στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, ζ) απουσιάζει το πρόσωπο της Παναγίας, η) προωθείται μία διανοητική, γνωσιοκρατική και λογοκρατική θρησκευτικότητα, θ) ο θρησκευτικός γραμματισμός δημιουργεί σύγχυση, αμφισβήτηση και σχετικισμό, ιδιαίτερα στο Δημοτικό, ι) προωθείται ο θρησκευτικός πλουραλισμός, που υπονομεύει τη θρησκευτική συνείδηση της πλειονότητας και δε σέβεται τις μειονότητες, ια) απουσιάζει η βιωματικότητα και η εμπειρική ανάπτυξη της θρησκευτικής πίστης και ιβ) το περιεχόμενο δεν αντιστοιχεί στην αναπτυξιακή ωρίμανση των μαθητών.

Οπωσδήποτε, η ομάδα των εμπειρογνομόνων, που συνέταξαν το ΠΣ έχει απαντήσει και έχει ανασκευάσει με επιχειρήματα τις αρνητικές τοποθετήσεις, αλλά στο παρόν δε λαμβάνονται υπόψη, αφού σκοπός είναι να μελετηθούν οι κριτικές για το ΠΣ.

Αξιοσημείωτα είναι κάποια στοιχεία που προκύπτουν από τη σύγκριση της κριτικής του ΠΣ του 2011 και της κριτικής που εκφράσθηκε στο προηγούμενο Αναλυτικό Πρόγραμμα (ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ) του 2003 και, κυρίως, στα σχολικά εγχειρίδια που προέκυψαν το 2006, τα οποία ισχύουν μέχρι σήμερα και είναι πλέον αποδεκτά από όλους: α) η θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος ήταν επίσημα αρνητική με επιχειρήματα που εκφράσθηκαν με επιστολή της Ιεράς Συνόδου προς την Υπουργό Παιδείας (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος,

2006). Η κριτική στηρίζεται σε ανάλυση του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων και καταδεικνύει το Αναλυτικό Πρόγραμμα ως υπαίτιο, χωρίς να επεκτείνεται σε αυτό και στον σχεδιασμό του. Περιλαμβάνει θέματα όπως: 1) τον υποβιβασμό του Χριστιανισμού σε επίπεδο θρησκείας, 2) την απόκλιση από την Ορθόδοξη θεολογία, 3) την υποτίμηση της Θείας Αποκάλυψης, της θεοπνευστίας, του προσώπου του Μεσσία-Χριστού και της Θεοτόκου, 4) την επιμονή σε επιστημονικές γνώσεις και 5) την ανθρωποκεντρική εξέταση της Εκκλησιαστικής Ιστορίας κ.ά. Καταλήγει, το 2006, ενώ τα Αναλυτικά Προγράμματα σχεδιάστηκαν ήδη από το 2003 στα εξής: «..επιδιώκεται ή αποδόμησις τῆς Ὁρθοδόξου Χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἡ ἀπορθοδοξοποιήσις καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ μαθήματος ἀπὸ Ὁμολογιακοῦ, Κατηχητικοῦ καὶ Ἐκκλησιολογικοῦ, ὡς εἶναι σήμερον, εἰς θρησκευτολογικὸν μὲ προτεσταντικὰς ἀποχρώσεις, μὲ ἐπιχείρημα τὴν ἀρχὴν τῆς πολυπολιτισμικότητος, τῆς διαθρησκευτικότητος καὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ...» (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2006), β) η Π.Ε.Θ. δημοσίευσε αναλυτικό υπόμνημα στο οποίο αναφέρονται θετικά και αρνητικά στοιχεία των εγχειριδίων, όπως θα έκανε ένας διορθωτής-επιμελητής κειμένου, και καταλήγουν οι συντάκτες (μέλη του τομέα Παιδείας) σε συμπεράσματα που αφορούν το Αναλυτικό Πρόγραμμα, χωρίς ουσιαστικά να αναφέρονται σε αυτό (Π.Ε.Θ., 2007), γ) το Α.Π.Θ. και η Θεολογική Σχολή διατύπωσε αρνητική κριτική σε επιστημονική Ημερίδα του Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας (Α.Π.Θ. Τ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, 2007) και θετική, με επιστολή του Τμ. Θεολογίας προς την Υπουργό (Α.Π.Θ. Τμη.Θεολογίας, 2006).

Από τη σύγκριση των αρνητικών κριτικών των δύο ΠΣ διαπιστώνονται τα εξής : α) όλες οι κριτικές του 2003-2006 στηρίζονται στο περιεχόμενο των βιβλίων με αναφορές στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και κατατάσσονται στις παραδοσιακές κριτικές ενώ στις κριτικές του 2011 περιλαμβάνονται και νεωτερικές, μόνο βέβαια από Πανεπιστημιακούς, β) Οι κριτικές του 2003-2006 διατυπώνουν παρόμοια επιχειρήματα με το κύριο μέρος της αρνητικής επιχειρηματολογίας που διατυπώνεται, τώρα, για το νέο ΠΣ (2011), γ) οι πρωταγωνιστές είναι οι ίδιοι, με μόνη αλλαγή τη μετακίνηση στις θέσεις της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, που ίσως εξηγείται από την αλλαγή του προσώπου του Αρχιεπισκόπου. Κατά τα άλλα πρωταγωνιστούν στην αρνητική κριτική το Τμ. Ποιμαντικής της Θεσσαλονίκης και η Π.Ε.Θ. η οποία ήταν πιο ήπια το 2006 σε σχέση με το 2011 και αυτό εξηγείται ίσως από το αντικείμενο της κριτικής, το οποίο στην πρώτη περίπτωση ήταν τα σχολικά εγχειρίδια ενώ στη δεύτερη το ΠΣ, το οποίο δεν είναι σχολικό εγχειρίδιο, αν και αντιμετωπίζεται έτσι στην έρευνα και κριτική τους.

Για το νέο ΠΣ (2011) τα επιχειρήματα των θετικών κριτικών μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) εμπνέεται και στηρίζεται στις δεσμεύσεις της πολιτείας σε διεθνείς και ευρωπαϊκές συνθήκες και συστάσεις -υποχρεωτικού χαρακτήρα- του Συμβουλίου της Ευρώπης, και οπωσδήποτε, στο ελληνικό Σύνταγμα, β) εδράζεται στους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης (Νέο Σχολείο), στην οποία το ΜτΘ παραμένει κανονικό μάθημα, γ) επιχειρείται μία σύγχρονη παιδαγωγική προσέγγιση της ΘΕ. Προτείνονται νέες μέθοδοι και τεχνικές προσφοράς του μαθήματος με αναφορές στη ζωή των παιδιών και την εμπειρία τους, μετατρέποντας το μάθημα, συγχρόνως, σε γνωσιακό και βιωματικό, αλλά και ανοιχτό σε όλους, ανεξάρτητα από την πίστη τους, δ) λαμβάνει υπόψη την ελληνική εμπειρία επιστημονικών και εκπαιδευτικών κύκλων και τη συζήτηση για το ΜτΘ και τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η ΘΕ σε σχέση με άλλες χώρες (σχέσεις εκκλησίας και κράτους, Ορθόδοξη πλειονότητα, ελληνοχριστιανική ταυτότητα, ποικιλία θρησκευτικότητας, ύπαρξη διάφορων πολιτισμικών κοινοτήτων, ετερότητα και μετανάστευση κ.ά.), ε) υιοθετεί το πρόγραμμα διαδικασίας δίνοντας τη δυνατότητα στον εκπαιδευτικό να διαμορφώσει το δικό του πρόγραμμα προτείνοντας στόχους, βασικά θέματα, δραστηριότητες και εκπαιδευτικό υλικό χωρίς να δεσμεύει, στ) προτείνει την κριτική και φαινομενολογική προσέγγιση της θρησκευτικής γνώσης και εμπειρίας (Wright, Jackson) και επιχειρεί σε ένα σημείο να τις συνδυάσει με την κονστрукτιβιστική παιδαγωγική (Grimmitt), ζ) αποβάλλει κάθε ίχνος κατήχησης και μύησης σε μία θρησκεία και από την άλλη επιδεικνύει πλήρη σεβασμό στη Χριστιανική θρησκεία, παράδοση και γραμματεία, και στην Ορθοδοξία ιδιαίτερα, η οποία αντιμετωπίζεται ως ζωντανή παράδοση του τόπου, η οποία παράγει πολιτισμό που αφορά

όλους, η) συνομιλεί με τις μεγάλες θρησκείες του κόσμου, με σκοπό τον θρησκευτικό εγγραμματισμό των νέων, που ζουν σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία.

Η διάσταση μεταξύ παραδοσιακής και νεωτερικής και μετανεωτερικής επιχειρηματολογίας είναι φανερή και καταδεικνύει περισσότερο το θέμα της έρευνας

4.4 Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΟ (2014)

Τον Ιούνιο του 2014 η επιτροπή εμπειρογνομόνων ανακοίνωσε το αναθεωρημένο ΠΣ δηλώνοντας ότι «Μελέτησε όσες παρατηρήσεις και προτάσεις κατατέθηκαν από εκπαιδευτικούς, επιμορφωτές, προωθητές, Σχολικούς Συμβούλους και όλους όσοι ενεπλάκησαν στο έργο αυτό. Επιπρόσθετα, έλαβε υπόψη τον ευρύτερο δημόσιο διάλογο για το μάθημα των Θρησκευτικών και τις κριτικές προσεγγίσεις που είδαν το φως της δημοσιότητας. Με βάση όλα τα παραπάνω, η Επιτροπή προέβη σε μία σειρά σημαντικών βελτιώσεων, αλλαγών και εμπλουτισμού σε όλα τα περιεχόμενα του ΠΣ...» (Επιτροπή Εμπειρογνομόνων, 2014). Μία πρώτη συγκριτική ανάλυση των δύο κειμένων αναδεικνύει τις εξής παρατηρήσεις για το θέμα της έρευνας: α) οι κριτικές που αφορούσαν θέματα σχεδιασμού του ΠΣ (στόχοι, περιεχόμενο, διάρθρωσή, παιδαγωγικές τεχνικές) ελήφθησαν σε ικανοποιητικό βαθμό υπόψη. Αν μάλιστα κάποιος μελετήσει ενδελεχώς τις επιμέρους παρατηρήσεις π.χ. του Υπομνήματος του Η. Ρεράκη, που ήταν αρνητικές, θα παρατηρήσει ότι στο αναθεωρημένο ΠΣ σε μεγάλο βαθμό προσμετρήθηκαν. Ακόμη, τα προσδοκώμενα αποτελέσματα των ενοτήτων, σε μια πρώτη ανάλυση, επαναπροσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό, για να υπηρετούν, όντως, την κονστрукτιβιστική προσέγγιση της γνώσης και της θρησκευτικής γνώσης ιδιαίτερα. Προστίθενται, επιπλέον, πολλά περισσότερα ορθόδοξα χριστιανικά θέματα και εκφράσεις (Θεοτόκος, Θεάνθρωπος Ιησούς κ.ά.) ενώ αφαιρούνται θρησκευολογικά στοιχεία, κυρίως από το Δημοτικό (π.χ. «οι άγιοι άνθρωποι» γίνονται «Χριστιανοί άγιοι και ιερά πρόσωπα άλλων θρησκειών») β) οι αρνητικές κριτικές για τη φιλοσοφία και την παιδαγωγική του ΠΣ δε φαίνεται να επηρέασαν τη θεωρητική εισαγωγή του ΠΣ, αλλά συνετέλεσαν να γίνει στο περιεχόμενό του ακόμη πιο Ορθόδοξο ομολογιακό, «ανοιχτό», παρόλα αυτά, στους άλλους, γ) οι θετικές κριτικές που περιλάμβαναν επιστημονικές δεν επηρέασαν τόσο την αναθεώρηση (π.χ. του Π. Καραμούζη), ίσως γιατί ακριβώς είχαν μετανεωτερική βάση και θεώρηση της ΘΕ, εκτός από το μέρος που αφορούσε τη βοήθεια και διευκόλυνση των εκπαιδευτικών στη χρήση των τεσσάρων στηλών των ενοτήτων και ιδιαίτερα των προτεινόμενων δραστηριοτήτων και δ) στη βιβλιογραφία του αναθεωρημένου ΠΣ αναφέρονται οι κριτικές, που προφανώς ελήφθησαν υπόψη και αυτές είναι όλες θετικές και μετανεωτερικές/νεωτερικές και είναι του Α.Π.Θ. και των Κ. Δεληκωσταντή, Π. Καραμούζη, Μ. Κουκουνάρα-Λιάγκη και Γ. Καπετανάκη.

5. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Οι αρνητικές κριτικές προερχόμενες από Πανεπιστημιακούς και ερευνητές είναι κατά τι περισσότερες σε αριθμό από τις θετικές κριτικές. Οι φορείς, Πανεπιστήμιο και Εκκλησία διετύπωσαν θετικές κριτικές, ενώ οι δύο επιστημονικές θεολογικές Ενώσεις φανερώνουν πλήρη διάσταση στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη ΘΕ, τη θέση της στο σχολείο και το νέο ΠΣ. Η επιχειρηματολογία των αρνητικών κριτικών είναι παρόμοια (περισσότερο από 70%) με την αρνητική επιχειρηματολογία των κριτικών που διατυπώθηκε για το προηγούμενο Αναλυτικό Πρόγραμμα (2003). Οι πρωταγωνιστές στην αρνητική κριτική παραμένουν οι ίδιοι εκτός από την Εκκλησία της Ελλάδος.

Οι κριτικές που διατυπώθηκαν, αρνητικές και θετικές, στηρίζονται στην πλειονότητα τους στη νεωτερική θεωρητική προσέγγιση των Αναλυτικών Προγραμμάτων (προτεραιότητα σκοπών και στόχων) και της ΘΕ (δόμηση ταυτότητας), ενώ το ΠΣ στην έκδοση του 2011 έχει βασικά μετανεωτερική βάση (προτεραιότητα στη διαδικασία), παρόλο που δίνει μεγάλη

σημασία και στο περιεχόμενο και δευτερευόντως και στους στόχους (προσδοκώμενα αποτελέσματα). Αποτέλεσμα αυτών αποτελεί η έμφαση στην αναθεώρηση στο περιεχόμενο του ΠΣ, το οποίο γίνεται περισσότερο συγκεκριμένο και Ορθόδοξο, δηλαδή δεν αφήνει, στην πράξη, πολλά περιθώρια να δημιουργήσει ο εκπαιδευτικός το δικό του ΠΣ με βάση φυσικά τους μαθητές του (Syllabus). Ο λεπτομερής καθορισμός του περιεχομένου, που απαντά ουσιαστικά στην παραδοσιακή κριτική που ασκήθηκε, μειώνει περισσότερο την παιδαγωγική καινοτομία που επιχειρήθηκε. Κι αυτό φαίνεται να συνέβη για χάρη, από τη μια, της ικανοποίησης της μία πλευράς των θεολόγων, που άσκησαν την αρνητική κριτική, και, από την άλλη, για χάρη των αξιολογημένων δυνατοτήτων των διορισμένων θεολόγων εκπαιδευτικών να αντιληφθούν την νέα παιδαγωγική προσέγγιση και να την εφαρμόσουν, σημείο που αναδείχθηκε από όλες τις κριτικές, και θετικές και αρνητικές.

Το ΠΣ, βέβαια, ακόμη δεν έχει γίνει αποδεκτό και δεν είναι γνωστός ακόμη ο τρόπος διάχυσης και εφαρμογής του. Είναι σίγουρο ότι στην πράξη θα αξιολογηθεί και θα αναδειχθούν από τη μια η αξία των προόδων που επιχειρήθηκαν και ο επαναπροσδιορισμός όσων κινήσεων έγιναν όπισθεν και ήταν αποτέλεσμα της αναφερθείσας θρησκευτοπαιδαγωγικής έριδας και των θιασωτών της

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Coulby, D. (2008). Intercultural education: religion, knowledge and the limits of postmodernism. *Intercultural Education*, 9(4), σσ. 305-314.
- Cush, D. (2007). Should religious studies should be part of the compulsory state school curriculum. *British Journal of Religious Education*, 29(3), σσ. 217-227.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Επιμ.). (2000). *Handbook of qualitative research*. California: Sage Publications, Thousand Oaks.
- Elliott, J. (1998). *The curriculum experiment: meeting the challenge of social change*. Buckingham: Open University Press.
- Erricker, C. (2010). *Religious Education. A conceptual and interdisciplinary approach for secondary level*. London New York: Routledge.
- Gearon, L. (2008). Religion, politics and pedagogy: historical contexts. *British Journal of Religious Education*, 30(2), σσ. 93-102.
- Grimmitt, M. (1987). *Religious Education and Human Development*. Great Woking: McCrimmons.
- Grimmitt, M. (Επιμ.). (2000). *Pedagogies of Religious Education*. Great Woking: McCrimmons.
- Holsti, O. R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Horell, H. D. (2004). Fostering Hope: Christian Religious Education in a postmodern age. *Religious Education*, 99(1), σσ. 5-22.
- Jackson, R. (1997). *Religious Education: An Interpretative Approach*. London: Hodder.
- Koukounaras Liagkis, M. (2013α). Religious Education in Greek Public Schools in Western Thrace: Identifying Controversial Issues. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(11), σσ. 274-281.
- Mitropoulou, V., Rantzou, M., & Anagnostopoulou, M. (2013). Intercultural Education in the Curricula of the Greek School (Elementary-High School). *Στο 16th conference of Balkan Society for Pedagogy and Education "The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries"*, Thessaloniki, 26-29/09/2013 (υπό δημοσίευση).
- Stogiannidis, A., & Koutsoupas, N. (2013). Geometric Didactical Analysis-GE. DI. AN.- Ein Neuer Methodologischer Vorschlag Fur Die Empirische Bildungsforschung. *Synthesis*, 2(2), σσ. 200-221.
- Wright, A. (2007). *Critical Religious Education, Multiculturalism and the Pursuit of Truth*. Cardiff: University of Wales Press.
- Zambeta, E. (2008). Religion, modernity and social rights in European education. *Intercultural Education*, 19(4), σσ. 297-304.

Ελληνόγλωσση

- Α.Π.Θ. (2013). *Το Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ. για το Μάθημα των Θρησκευτικών*- Ανάκτηση 6 25, 2014, από amen.gr: <http://www.amen.gr/article13085>
- Α.Π.Θ. (2006). *Επιστολή του Τμήματος Θεολογίας του Α.Π.Θ. προς την Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/ 21-12-2006*. Θεσσαλονίκη.
- Α.Π.Θ., Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. (2007). *Επιστημονική Ημερίδα. Τα Νέα βιβλία Θρησκευτικών του Δημοτικού και του Γυμνασίου. Πορίσματα. Μάιος 2007*. Θεσσαλονίκη.

- Αβδελάς, Δ. (2014). Στοιχεία Γνωσιομονισμού στο προτεινόμενο Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών και η νέα πολυφωνική οντολογία. Στο Σ. Μιχελουδάκης, & Ε. Πεπές (Επιμ.), *Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου. Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Προβληματισμοί, Επιστημάνσεις, Προτάσεις* (σσ. 341-353). Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Παιδαγωγικής Χριστιανικής Παιδαγωγικής Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ.
- Αγγελόπουλος, Ι. (2014). "Ανοικτό" και "Κλειστό" Θεολογικό Μάθημα. Στο Σ. Μιχελουδάκης, & Ε. Πεπές (Επιμ.), *Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου. Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Προβληματισμοί, Επιστημάνσεις, Προτάσεις* (σσ. 307-326). Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Παιδαγωγικής-Χριστιανικής Παιδαγωγικής Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. Α.Π.Θ.
- Ανδρέοπουλος, Χ. (2013). Τα νέα Προγράμματα Σπουδών των Θρησκευτικών σε Δημοτικό και Γυμνάσιο. Στο Σ. Γιαγκάζογλου, Α. Νευροκοπλής, & Γ. Στριλιγκάς (Επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο Σύγχρονο Σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου* (σσ. 187-188). Αθήνα: Αρμός.
- Ανθίμος, Μητροπολίτης Αλεξανδρουπόλεως. (2013). Εισήγηση στη Διαρκή Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος σχετικά με το "Υπόμνημα για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου". Στο Σ. Γιαγκάζογλου, Α. Νευροκοπλής, & Γ. Στριλιγκάς (Επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο Σύγχρονο Σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου* (σσ. 158-164). Αθήνα: Αρμός.
- Αντωνίου, Δ. (2008). *Διαδρομές και στάσεις στη Νεοελληνική Εκπαίδευση 19ος-20ος αι.* Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε. (1983). *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Βαλλιανάτος, Α. (2012). *Τελική/Συγκεντρωτική Έκθεση παρακολούθησης και εσωτερικής/διαμορφωτικής αξιολόγησης της πιλοτικής εφαρμογής των νέων Προγραμμάτων Σπουδών. Επιστημονικό πεδίο/Διδακτικό Αντικείμενο: Θρησκευτικά. Βαθμίδα Εκπαίδευσης: 1) Πρωτοβάθμια 2) Δευτεροβάθμια*. Αθήνα: αδημοσίευτο.
- Γιαγκάζογλου, Σ., Νευροκοπλής, Α., & Στριλιγκάς, Γ. (Επιμ.). (2013). *Τα Θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου*. Αθήνα: Αρμός.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2013). Τα Θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο "Μάθημα για όλους ή διαφορετικά μαθήματα για ξεχωριστές ομάδες. *Θεολογία*, 4, σσ. 311-321.
- Δεληκωσταντής, Κ. Ζ. (2009β). *Η σχολική Θρησκευτική Αγωγή. Μεταξύ Παιδαγωγικής και Θεολογίας*. Αθήνα: Έννοια.
- Επιτροπή Εμπειρογνομώνων. (2014). *Νέα αναθεωρημένη και βελτιωμένη έκδοση του προγράμματος Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από e-thriskaftika.sch.gr: <http://e-thriskaftika.sch.gr/ps2014.htm>
- Ζαμπέτα, Ε. (2003). *Σχολείο και θρησκεία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ζορμπάς, Κ. (2013). Το νέο Πρόγραμμα Σπουδών για τα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου. Στο Σ. Γιαγκάζογλου, Α. Νευροκοπλής, & Γ. Στριλιγκάς (Επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο Σύγχρονο Σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου* (σσ. 241-251). Αθήνα: Αρμός.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος. (2006). *Εγγραφο προς την Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/αρ.πρωτ. 5080. Διεκπ.2782/27-11-2006*. Αθήνα.
- Καιρός, Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος. (2013). *Τοποθέτηση στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών Δημοτικού και Γυμνασίου*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από kairosnet.gr: http://www.kairosnet.gr/joomla/index.php?option=com_content&view=article&id=238:2013-02-25-08-54-10
- Kalantzis, M., & Cope, B. (2013). *Νέα Μάθηση. Βασικές αρχές για της επιστήμη της εκπαίδευσης*. (Α. Ευγενία, Επιμ., & Χ. Γιώργος, Μεταφρ.) Αθήνα: Κριτική.
- Καπετανάκης, Γ. (2013). Τα Θρησκευτικά στο Σύγχρονο Σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου. *Σύναξη*, 128, σσ. 95-97.
- Καραμούζης, Π. (2011). Η θρησκευτική αγωγή σε μετάβαση. Το νέο Πρόγραμμα Σπουδών. *Υπερβάσεις και αντινομίες. Επιστημονική Επιθεώρηση του μεταπτυχιακού Προγράμματος "Σπουδές Στην Ορθόδοξη Θεολογία"*, Β, σσ. 201-217.
- Καράσης, Μ. Δ. (2010). *Δίκαιο και Ορθόδοξη Θεολογία. Σημεία Επαφής στο παράδειγμα του Μαθήματος των Θρησκευτικών*. Αθήνα: Αρμός.
- Κογκούλης, Ι. Β. (1993). *Το μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση κατά την πεντηκονταετία 1932-1982*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κογκούλης, Ι. Β. (1993[1985]). *Το μάθημα των θρησκευτικών στη Μέση εκπαίδευση (1833-1932)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

- Κογκούλης, Ι. Β. (2003). *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Κογκούλης, Ι.Β. (2013). *Το μάθημα των Θρησκευτικών-μάθημα Παιδείας και Ελληνορθόδοξης κληρονομιάς-ως "σημείον αντιλεγόμενον"*. Ανάκτηση 6 25, 2014. από blogs.auth.gr: <http://blogs.auth.gr/moschosg/files/2013/02/%CE%A0%CF%81%CF%8C%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CE%9A%CE%BF%CE%B3%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B7.pdf>
- Κόλλιας, Α. (2014). *Ανάλυση Περιεχομένου. Εξέλιξη, Τεχνικές και εφαρμογές της μεθόδου στη μελέτη επικοινωνίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2013). Το Μάθημα των Θρησκευτικών σήμερα και αύριο. Μία άποψη με κριτήριο την παιδαγωγική και διδακτική του μαθήματος. *Νέα Παιδεία*, 146, σσ. 123-135.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2014). Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στο Λύκειο στην τομή της νεωτερικής και μετανεωτερικής σκέψης. Είναι η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση η λύση;. *Επιστήμες αγωγής*, (υπό δημοσίευση).
- Κουρεμπελές, Ι. (2014). Γνωσιοθρησκευσιολογία ή οντοθεολογία ως τω όντι γνώση και παιδεία; Εισήγηση στο Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο για το Μάθημα των Θρησκευτικών. Στο Σ. Μιχελουδάκης, & Ε. Πεπές (Επιμ.), *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου. Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Προβληματισμοί, Επισημάνσεις, Προτάσεις* (σσ. 365-399). Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Παιδαγωγικής Χριστιανικής Παιδαγωγικής Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ.
- Κρίππας, Γ. Η. (2014). *Το ατομικόν δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας της Εκκλησίας να καθορίζει η ίδια την ύλη του Μαθήματος των Θρησκευτικών*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από petheol.gr: <http://www.petheol.gr/arhra/to-mathema-ton-threskeutikon/toatomikondikaiomatesthreskeutikeseleutheriastesekklesiasnakathorizeeidiatenyletountth>
- Μάνεσης, Α. (1981). *Συνταγματικά Δικαιώματα α' Ατομικές Ελευθερίες*. Θεσσαλονίκη : Σάκκουλας.
- Μαρίνος, Α. Ν. (2006). Η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών κατά το Σύνταγμα. Στο Β. Αντωνόπουλος, & Γ. Παπαδόπουλος (Επιμ.), *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία. Θέσεις και αντιθέσεις* (σσ. 107-124). Αθήνα: Εν πλω.
- Ματάλας, Π. (2002). *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ματσαγγούρας, Η. (2009). *Εισαγωγή στις Επιστήμες της Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ματσούκας, Ν. Α. (1984). *Νέος Ελληνισμός και Δυτικός Διαφωτισμός*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μπαχτίν, Μ. (2014). *Δοκίμια Ποιητικής*. (Γ. Πινακούλας, Μεταφρ.) Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Νικολόπουλος, Π. (2006). *Χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας*. Αθήνα: Εκδ. Αντ. Σάκκουλα.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2011). *Νέο Σχολείο, Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου*. Αθήνα: ΥΠ.Π.ΔΒ.Θ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων. (2007). Τα νέα βιβλία των Θρησκευτικών. *Κοινωνία*, Ν(2), σσ. 152-164.
- Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων. (2012). *Η θέση της Πανελληνίας Ένωσης Θεολόγων για το νέο (πιλοτικό) Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από petheol.gr: <http://www.petheol.gr/arhra/to-mathema-ton-threskeutikon/ethesetspanelleniasenosestheologongiatoneopilotikoprogrammaspoudonstathreskeutikademotikoukaigymnasiou>
- Παπασωτηρόπουλος, Χ. Γ. (2013). Για το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών για τα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου. Στο Σ. Γιαγκάζογλου, Α. Νευροκοπλής, & Γ. Στριλιγκάς (Επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο Σύγχρονο Σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου* (σσ. 231-240). Αθήνα: Αρμός.
- Περσελής, Ε. Π. (2007). *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Περσιάνης, Π. (2002). *Η εκπαιδευτική γνώση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας (1833-1929)*. Αθήνα : Ατραπός.
- Πορτελάνος, Σ. (2012). Το μάθημα των Θρησκευτικών στην εποχή της μετανεωτερικότητας. *Νέα Παιδεία*, 142, σσ. 130-147.
- Προκόπιος, Μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου (2012). *Νέον Πρόγραμμα Σπουδών διά το μάθημα των Θρησκευτικών εις το Δημοτικόν και Γυμνάσιον*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από im-philippon.gr: http://www.im-philippon.gr/math_thrisk.pdf

- Ράντζου, Μ. (2014, 5 10). *Η θρησκευτική αγωγή και το νέο Πιλοτικό Πρόγραμμα Σπουδών την εποχή της παγκοσμιοποίησης: Προβληματισμοί και διλήμματα*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από youtube.com: <https://www.youtube.com/watch?v=nZYctWDcOKQ>
- Ρεπούση, Μ. (2013, 9 3). *Συνέχιση της επεξεργασίας και εξέτασης του σχεδίου νόμου του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων «Αναδιάρθρωση της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και λοιπές διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων.., ΔΙΑΡΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΜΟΡΦΩΤΙΚΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ*. Ανάκτηση από <http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/#7fefc289-4811-43e9-be75-c1b3ab5f66c2>
- Ρεράκης, Η. (2012). *Υπόμνημα προς Ιερά Σύνοδο Εκκλησίας της Ελλάδος. Θέμα: Νέο πιλοτικό Πρόγραμμα στα Θρησκευτικά και Οδηγός εκπαιδευτικού*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από scribd.com: <http://www.scribd.com/doc/99587053/%CE%A5%CE%A0%CE%9F%CE%9C%CE%9D%CE%97%CE%9C%CE%91-03-07-2012>
- Ρεράκης, Η. Μ. (2007). *Σύγχρονη Διδακτική των Θρησκευτικών*. Θεσσαλονίκη: Π.Πουρναράς.
- Scholes, R. E. (2005). *Η Δύναμη του Κειμένου. Λογοτεχνική θεωρία και διδασκαλία των γραμμάτων*. (Ζ. Κ. Μπέλλα, Μεταφρ.) Αθήνα: Παραφερνάλια-τυπωθήτω.
- Σιούλης, Τ. (2014). Ζητήματα σχετικά με τη σκοπιμότητα του προτεινόμενου Προγράμματος Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών. Στο Σ. Μιχελουδάκης, & Ε. Πεπές (Επιμ.), *Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου. Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Προβληματισμοί, Επιστημάνσεις, Προτάσεις* (σσ. 91-101). Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Παιδαγωγική Χριστιανικής Παιδαγωγικής Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ.
- Stenhouse, L. (2003[1975]). *Εισαγωγή στην έρευνα και την ανάπτυξη του Αναλυτικού Προγράμματος*. (Α. Τσαπέλης, Μεταφρ.) Αθήνα: Σαββάλας.
- Σωτηρέλης, Γ. Χ. (1998). *Θρησκεία και Εκπαίδευση. Κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία* (3η Έκδοση εκδ.). Αθήνα Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλα.
- Σωτηρέλης, Γ. Χ. (2013). *Η Εφημερίδα των Συντακτών*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από Ενθαρρυντικές εξελίξεις στη Θρησκευτική Εκπαίδευση: <http://www.efsyn.gr/?p=33919>
- Τσαγκαρλή-Διαμάντη, Ε. (2012, 1 16). *Τα Πιλοτικά Αναλυτικά Προγράμματα Γυμνασίου Σχολικού έτους 2011-12*. Ανάκτηση 6 25, 2014, από scribd.com: <http://www.scribd.com/doc/79463122/Ta-Pilotika-Analutika-Program-Mat-A-Gumnasiou-Sxolikou-Etous-2011-12-Tis-Euaggelias-Tsagkarli-Diamanti>
- Συνήγορος του Πολίτη. (2008). [synigoros.gr](http://www.synigoros.gr). Ανάκτηση 6 25, 2014, από Ο Συνήγορος του Πολίτη για το μάθημα των Θρησκευτικών: <http://www.synigoros.gr/?i=human-rights.el.thriskeutiki-eleutheria-ekpaideusi.23333>
- Υ.Π.ΔΒ.Θ. (2011). [minedu.gov.gr](http://www.minedu.gov.gr). Ανάκτηση 6 25, 2014, από Νέο Σχολείο: <http://www.minedu.gov.gr/neo-sxoleio-main.html?showall=1&limitstart=>
- Υ.Π.ΔΒ.Μ.Θ, & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2011). *Νέο Σχολείο. Οδηγός Εκπαιδευτικού-Θρησκευτικά Δημοτικού Γυμνασίου*. Αθήνα: Υ.Π.ΔΒ.Μ.Θ; Ινστιτούτο, Παιδαγωγικό.
- Υ.ΠΑΙ.Θ, & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2014). e-thriskeftika.sch.gr. Ανάκτηση 6 25, 2014, από Νέο Σχολείο. Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου. Αναθεωρημένη Έκδοση: <http://e-thriskeftika.sch.gr/PSThriskeftikon1.pdf>
- Φιλοσόφου, Ε. (2013). Κριτική Προγράμματος Σπουδών στα Θρησκευτικά Α' Γυμνασίου. Στο Σ. Γιαγκάζογλου, Α. Νευροκοπλής, & Γ. Στριλιγκάς (Επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο Σύγχρονο Σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου* (σσ. 301-312). Αθήνα: Αρμός.
- Φύκαρης, Ι. (2014). Προσεγγίζοντας το προτεινόμενο Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών στο ελληνικό σχολείο: Κοινωνικοδιδακτικοί προσδιορισμοί και επιστημάνσεις. Στο Σ. Μιχελουδάκης, & Ε. Πεπές (Επιμ.), *Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου. Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Προβληματισμοί, Επιστημάνσεις, Προτάσεις* (σσ. 329-339). Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Παιδαγωγικής Χριστιανικής Παιδαγωγικής Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ.
- Φωτεινός, Δ. (2013). *Ιστορία των αναλυτικών προγραμμάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1950-1980). μεταξύ ιδεολογικοπολιτικής ρύθμισης και παιδαγωγικής μεταρρύθμισης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας. (2013). Εισήγηση για τα Θρησκευτικά στη Διαρκή Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Στο Σ. Γιαγκάζογλου, Α. Νευροκοπλής, & Γ. Στριλιγκάς (Επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο Σύγχρονο Σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου* (σσ. 175-182). Αθήνα: Αρμός.